

Sobre les produccions relacionables amb la ceràmica de Gnathia localitzades al jaciment prerromà del Molí d'Espígol de Tornabous (Lleida) i la problemàtica de les ceràmiques de vernís negre a finals del segle III a.C.

Es reflexiona entorn la problemàtica de la cronologia atorgada a les ceràmiques de vernís negre en general i en particular sobre els vasos amb decoració sobrepintada atribuïts tradicionalment a les produccions de Gnathia, rebaixant les cronologies proposades i agrupant totes aquestes produccions dintre una mateixa fase de reactivació comercial itàlica aprofitant la consolidació militar romana a Hispània, a partir de la darrera dècada del segle III a.C.

Nel presente articolo si studia la problemàtica della cronologia attribuita alle ceramiche d'importazione di vernice nera e, in particolare, di quella dei vasi con decorazione sovrapposte attribuibili tradizionalmente alle produzioni di Gnathia, avvicinando le cronologie proposte raggruppandole tutte in una fase di ripresa commerciale italice successiva al consolidamento militare romano in Hispania nell'ultimo decennio del secolo III a.C.

En el transcurs de les diferents campanyes de excavacions arqueològiques portades a terme al jaciment prerromà del Molí d'Espígol han aparegut una gran quantitat de ceràmiques importades corresponent tant a les produccions d'estil àtic com altres de vernís negre d'època hel·lenística (fig. 1) Elements ceràmics que en definitiva permeten configurar globalment un àmbit cronològic entre el darrer quart del segle V i finals del segle III/principis del II a.C.

No obstant, malgrat que els estudis entorn a les ceràmiques importades compten amb una llarga tradició, continuen aquestes oferint encara determinats graus d'incertesa, sobretot quan s'intenta en funció de les produccions ceràmiques reconèixer l'evolució de les diferents fases cronològiques del segle III a.C.

Problemàtica aquesta que ens obliga en primer lloc a endinsar-nos en la valoració cronològica a propòsit d'aquelles ceràmiques gregues que tradicionalment denominem com a produccions àtiques de vernís negre, per les quals s'accepta una vigència al llarg del segle IV, però sense excloure una certa tendència a envellir-les el més possible a partir de les darreres dècades del segle precedent que recentment s'ha compensat revalorant també el seu perllongament d'ús a etapes posteriors ja dintre del segle III a.C.

Per aquest motiu, hom pot formular que la seva funcionalitat quedaria limitada entre les seves cronologies de producció seguint més o menys les pautes proposades per l'À-

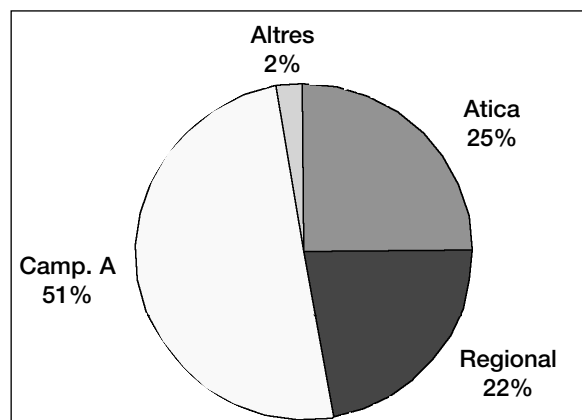

Fig. 1. Composició de la vaixel·la d'importació al Molí d'Espígol.

gora d'Atenes (Sparkes-Talcott, 1970) fins a un determinat moment on apareixen noves produccions, que amb suficient quantitat permeten la reposició de la vaixel·la. Malauradament aquest resulta en l'actualitat un tema poc clarificat, ja que com a ceràmiques d'origen àtic es defineixen unes determinades formes de vasos i característiques morfològiques que responen als estils o modes que es generalitzen en l'àmbit mediterrani al llarg del segle IV i per tant les seves cronologies finals queden subjectes als processos

de renovacions estètiques o dels mètodes de producció que afecten individualment als diferents tallers, dels quals en definitiva en sabem molt poc, donat que responen a processos graduals.

D'ací que resulti molt més fàcil reconèixer els canvis renovadors quan el procés ha finalitzat i es consoliden definitivament els nous repertoris ceràmics, ja que aleshores cada taller o grups de tallers passen a produir determinades modalitats específiques que permeten diferenciar-los, malgrat que continuen regint entre ells certes tendències estilístiques homogenitzadores.

Aquestes noves modalitats faciliten la reconeixença d'alguns conjunts ceràmics específics a l'àmbit de la Mediterrània occidental, que en el seu dia foren denominats com a produccions proto-campanianes, i que es concretarien bàsicament en les anomenades del Taller (o tallers) de Roses (Sanmartí Grego, 1978) i altres que els hi són més o menys relacionables, com serien les produccions de les Tres Palmets Radials sobre Estries (Sanmartí Grego, Solier, 1978); de Nikia-Iwon (Solier, 1969); de les Rosetes Nominals (Solier, Sanmartí Grego, 1978); dels diferents bols del Golf de Lleó (Morel, 1978, 155); o el grup "3+1" (Cura, Principal, 1995). Produccions que de nou finalment desapareixerien, ja sigui per no poder competir front les importacions itàliques de la Campaniana A, si s'accepta una hipòtesi mercantilista, o bé perquè simplement varien les característiques formals dels vasos a fi d'adequar-los a la nova moda sota influència d'aquelles.

Per tant ens trobem davant de dues problemàtiques cabdals: la primera, com poder establir cronològicament els inicis de les diferents produccions regionals; i la segona, com valorar el seu moment final o, dit d'altra manera, determinar el moment de l'arribada quantitativa de les ceràmiques de la Campaniana A, i a partir d'aquestes l'inici d'un procés de renovació.

Per la primera qüestió resultaria obvi aprofundir en l'estudi de les ceràmiques de vernís negre considerades com d'origen àtic, tenint en compte que des d'inicis del segle IV ja comencen a desenvolupar-se noves modalitats locals a la Magna Grècia i a Sicília, on les seves produccions ceràmiques progressivament van abandonant les pautes i models dels vasos àtics. També caldria replantejar-se el vell tòpic interpretatiu que justificava l'aparició dels nous tallers a conseqüència de la interrupció del comerç àtic, davant la necessitat de proveir les demandes dels seus mercats; quan el fenomen precisament esdevindria a l'invers, des d'on el propi desenvolupament dels centres productors terrissaires amb capacitat per a cobrir les seves demandes locals o regionals acabarien invalidant l'arribada majoritària dels vasos importats.

Ara bé, si per a determinats vasos de les produccions suditàliques i més concretament aquells que segueixen la modalitat de la tècnica de figures roges resulten fàcilment identificables gràcies als estudis de A. D. Trendall, no s'ha arribat pel contrari encara a prestar una peculiar atenció respecte a aquelles altres peces completament envernissades de

negre, fins al moment més avançat en que aquestes adquireixen definitivament llur personalitat diferenciadora.

Precisament els intents d'identificació de les produccions envernissades ha quedat durant anys pràcticament reduïda a la coneixença de les ceràmiques fabricades a la regió del Laci, denominades com del Taller de les Petites Estampilles (Morel, 1969), tot datant-les *grosso modo* dintre la primera meitat del segle III aC, i amb un moment òptim de producció entorn el 285+20 aC. Però darrerament, els seus marges cronològics s'han vist ampliat, envellint els seus moments inicials vers el darrer quart del segle IV, sota el criteri de que alguns vasos mostren encara trets arcaïtzants per unes decoracions properes a aquelles que es presentaven sobre les ceràmiques d'estil àtic (Adroher, 1990, 82); o bé, també s'ha suggerit que la seva producció/comercialització es perllongaria fins al darrer quart del segle III aC (Py, 1994, 258). Dues propostes en opinió nostra massa agosarades, doncs la primera queda condicionada per la perdurabilitat en la moda de les ceràmiques d'estil àtic dintre del segle III, i la segona tot i basant-se en les troballes estratigràfiques de Lattara equivaldria més a les condicions de perdurabilitat del seu moment d'amortització. Però si malgrat tot, aquestes darreres propostes arribessin a concretar-se, llavors poca confiança cronològica podria extreure's per aquestes ceràmiques si ofereixen una vigència al llarg d'un segle, i per tant hem de recórrer a admetre l'existència d'una evolució, a partir dels canvis observats en els seus motius decoratius (Pérez Ballester, 1987, 69)

Però amb tot cal tenir en compte que les troballes atribuïbles al Taller de les Petites Estampilles o que segueixen les modes dels tallers itàliques coetanis, resulten a la península poc nombroses (Sanmartí Grego, 1973; Pérez Ballester, 1994) i la seva distribució geogràfica concorda a la vegada amb aquella de les produccions del Taller de Roses. Constatació que ha portat a considerar-que ambdós tipus ceràmics foren comercialitzats al mateix temps, prèvia arribada dels vasos itàlics al hinterland emporità utilitzant la via comercial de Marsella (Bats, 1976, 80), fet que implicaria per aquells una segona redistribució en relació al món peninsular. Redistribució més tardana, que en part confirmaria la proposta evolutiva de J. Pérez Ballester, entorn a una major percentatge dels vasos tardans o aquells amb decoracions a base de rosetes; mentre que els vasos de la fase antiga amb motius de palmets i figuratius queden pràcticament restringits a l'àmbit emporità. No obstant també caldrà plantejar-nos si veritablement moltes d'aquelles produccions decorades amb rosetes, ja no serien en realitat l'adopció de la moda estilística itàlica per altres tallers regionals.

Recentment J. Principal-Ponce (1998, 48-60) ha vingut a identificar altres vasos ceràmics considerats per ell d'origen itàlic, els quals veritablement i a favor de tal identificació, tindriem també el factor de la seva excepcionalitat. Aquests serien per un costat determinades produccions etrusques o de la Itàlia Central, malgrat que es tracten de vasos que en l'actualitat solament se'ls hi arriba a reconèixer una cronologia laxa dintre del segle III, però amb la constatació de que quan

apareixen contextualitzats responen a fases tardanes, tal seria el cas del poblat de Margalef on una *sítula* de la forma Morel 6520 comparteix nivell estratigràfic amb les campanianes A (Principal, 1996, 166). O bé també trobem les diferents produccions atribuïbles a Cales, on de nou són vasos que ja en origen es datarien dintre del darrer quart del segle III o principis del segle II a.C.

Limitat conjunt d'importacions que quedaria representat també pels *gutti*, vasos que se'ls hi atribueix un origen sicilià (Morel, 1986, 62) o els vasos plàstics, aquests amb dues peces a Tornabous (Cura, 1992) com també a Sagunt (Aranegui, Gil-Masarell, 1978). Peces excepcionals que s'inscriuen dintre una expansió comercial púnica, a la qual també s'ha proposat com a responsable de la difusió d'algunes ceràmiques itàliques del tipus Petites Estampilles als territoris del sud de l'Ebre (Pérez Ballester, 1994, 194) i que tindria lloc amb posterioritat a la Primera Guerra Púnica (Garcia Cano, *et alii*, 1989, 130), sobretot en funció d'una interpretació històrica entorn el repartiment comercial sota criteris geogràfics entre el món grec i púnic.

Per aquest motiu, s'accepta l'existència de dues vies comercials a les nostres costes, una relacionable amb el món grec amb base a Emporion/Rhode a manera d'un perllongament del comerç massaliota que es desplaça en sentit sud; i una segona, atribuïble al món púnic en sentit invers, probablement reactivada com a conseqüència de la política imperialista dels Bàrquides. D'ací que caldria retornar a propòsit d'aquella antiga hipòtesi que assenyalava a Rhode, en tant que centre marítim privilegiat (Ruiz de Arbulo, 1991, 101) una determinada filiació filopúnica a vigílies de la Segona Guerra Púnica (Maluquer, 1966); interpretació que a partir de la dècada dels anys setanta queda relegada front al paper hegemònic atribuït a Marsella. Canvi aquest que responia a determinades actituds intel·lectuals que afectaren a l'arqueologia catalana vers una determinada subordinació respecte la investigació francesa en tant que revalorava el protagonisme grec atorgat tradicionalment a Emporion. Però si de fet valorem el comerç massaliota en funció de les troballes àmfòriques, aquestes pràcticament no sobrepassen amb quantitats considerables l'hinterland emporità (Sanmartí, 1990) mentre que pel contrari es constata un augment progressiu dels recipients amfòrics d'origen púnic/ebusità al llarg de tota la costa mediterrània, tot excedint pel nord el límit tradicional atorgat al riu Ebre (Ramon, 1995)

Per aquest motiu en l'actualitat la dinàmica comercial ebusitana representa el factor d'integració de les dues anteriors propostes, en tant que distribueix determinades àmfors púniques d'origen centro-mediterrani, sobretot els tipus Mañà C1 i D (T.7,2,1,1 i T.5,2,3,1 de J. Ramon) acompanyades probablement per alguns d'aquells vasos d'origen suditàlic, i a la vegada també les ceràmiques de venir negre del Taller de Roses vers la zona del sudest, però sempre tenint en compte els baixos percentatges de les vaixelles. Un cop més es mostra que el comerç de les ceràmiques esdevé solament un complement al carregament del transport marítim i que per elles mateixes no justifiquen una veritable dinàmica comercial (Morel, 1982).

Així trobem un comerç ebusità que no es limitaria a fer tan sols un paper d'intermediari, si no que també disposa de determinades bases al llarg de les costes peninsulars, con suggereixen les troballes de Darró on es produeixen àmfors de tipus ebusità (Lòpez Mullor, 1986-89), testimoniant d'aquesta manera la importància de la costa tarragonina com a base redistribuidora dels recipients amfòrics vers l'interior del país (Cura, Sanmartí, 1986-89), junt amb les ceràmiques de vernís negre de les produccions regionals (Principal, 1998). Constatacions arqueològiques que necessàriament perfilen una revisió més sobre la interpretació del famós Tractat de l'Ebre de l'any 226 a.C, i en definitiva el rol representat per una Tàrraco anterior a la fundació romana. Fets que donen peu a la credibilitat d'aquella referència històrica, fins el present posada en dubte, que assenyalava que alguns pobles indígenes del nord de l'Ebre "es trobaven cansats de suportar l'imperialisme cartaginès" (Livi, 21, 19, 6) (Cura, 1996).

Si ens endinsem a la segona qüestió, referent als intents de datar l'arribada de les ceràmiques de la Campaniana A antiga, considerant aquestes com aquells vasos ceràmics produïts en la zona de Nàpols, que foren destinats en la seva major part a l'exportació, i que veritablement siguin aquestes les que apareixen precisament en els estrats "d'abandonament" de gran part dels jaciments indígenes pre-romans, per a les quals se'ls hi fixa una cronologia entre els anys 220 i 190/180 a.C. (Morel, 1980, 102; Py, 1993, 146), cronologia que malgrat comportar un marge temporal curt, continua presentant la dificultat greu d'entreveure quines foren les causes que contribuïren no solament a la seva comercialització, sinó sobretot el valor testimonial que aquestes poden oferir en relació als esdeveniments històrics.

D'ací que s'hagin proposat diferents interpretacions: des d'aquella, que avui resulta poc viable, per a la qual la presència d'aquestes ceràmiques s'iniciaria amb anterioritat a la conquesta romana com a testimoni de la presència d'uns determinats interessos econòmics itàlics a la península, i que en definitiva esdevindrien els promotors i responsables d'aquella (Harris, 1979, 166-175; Wagner, 1984, 193); o bé, que tractant-se d'unes ceràmiques destinades a una comercialització via marítima vers als mercats peninsulars, caldria relacionar-les amb l'establiment l'any 199 a.C del *portorium* de Puteoli (Morel, 1981b, 87); mentre que per altres, la seva distribució respon a un element més de la intendència o proveïments als exèrcits romans, i per tant l'establiment del *portorium* a Puteoli respondria de fet a la regulació oficial d'unes condicions que ja venien donant-se amb anterioritat (Principal, 1998, 218 i 221-224).

Aprofundint sobre aquesta darrera hipòtesi, caldrà afegir-hi algunes reflexions en funció dels esdeveniments històrics en el marc peninsular durant aquell període: així, trobem que el territori al nord de l'Ebre passa definitivament sota control romà a partir de l'any 217, i al llarg de vuit anys s'estabilitza un front sobre aquest riu, que no es trencarà d'una manera efectiva fins l'ofensiva d'Escipió *l'africà* entorn l'any 210, culminant definitivament el conflicte amb la cai-

guda de Cadis cinc anys més tard. Aquestes dades impliquen no solament que en els darrers anys l'activitat bèl·lica s'ha desplaçat a les regions meridionals, sinó que els territoris al nord de l'Ebre, alliberats del pes de la guerra, adquireixen unes condicions òptimes per atreure l'atenció dels comerciants itàlics; i entre aquests més concretament aquells de la zona de Nàpols, al quedar precisament lliurats a l'any 211 de la pressió filopúnica de la seva veïna Càpua, però encara condicionats per no poder reactivar el comerç vers altres contrades de la Itàlia meridional sota control d'Hanníbal.

De fet es tractaria d'un mercat petit, de curta durada, dirigit i centrat a Tàrraco, motius pels quals l'arqueologia és capaç de reflectir a tota aquella àrea d'influència alts percentatges en densitat i l'homogeneïtat de les importacions ceràmiques (1). En definitiva es detecta a les comarques meridionals i occidentals catalanes una clara diferenciació respecte a altres contrades, on la Campaniana A antiga esdevé proporcionalment minoritària com es dona en l'hinterland emporità (Equip Pontós-Ullastret. 1998, 155) o encara més escadusseres al sud de l'Ebre (Oliver, Gusi, 1998; Bonet, Mata, 1998).

Així mentre a les comarques meridionals i occidentals es produiria una substitució majoritària respecte a les produccions regionals, que fins aquest moment representaven l'exponent de les relacions emporitanes-ebusitanes; en l'hinterland emporità es mantindrien en plena vigència les produccions ceràmiques tradicionals. Això implicaria una vegada més admetre la problemàtica de la variabilitat de condicionaments en funció dels respectius marcs geogràfics, front a les valoracions generalitzades, on en aquest cas els diferents condicionats dels mercats acaben per desdibuixar la interpretació cronològica de la seqüència estratigràfica, sent el motiu pel qual no s'arriba a identificar clarament una fase corresponent a finals del segle III a.C en determinades comarques.

En relació a les ceràmiques de vernís negre aparegudes al Molí d'Espígol atribuïbles *grosso modo* al segle III a.C, cal diferenciar les següents produccions (fig. 2):

- 1.- Produccions regionals: 223 peces = 29,34%
 - 1.1.- Taller de les 3 Palmetes Radials o de Roses: 35 peces = 3,02%.
 - 1.2.- Taller de les 3 Palmetes Radials sobre Estries: 6 peces = 0,78%.
 - 1.3.- Taller de Nikia: 18 peces = 2,36%.
 - 1.4.- Grup 3+1: 13 peces = 1,71%.
 - 1.5.- Indeterminables però globalment relacionables amb les produccions regionals: 151 peces = 19,86%.
- 2.- Produccions de la Campaniana A antiga: 514 peces = 67,63% (2)
- 3.- Produccions d'origen itàlic: 24 peces = 3,14%
 - 3.1.- Taller de les Petites Estampilles: 5 peces = 0,65%.
 - 3.2.- Estil Gnathia: 5 peces = 0,65%.
 - 3.3.- Vasos plàstics suditàlics: 3 peces = 0,39%.
 - 3.4.- Campaniana A arcaica: 3 peces = 0,39%.
 - 3.5.- Altres: 8 peces = 1,05%.

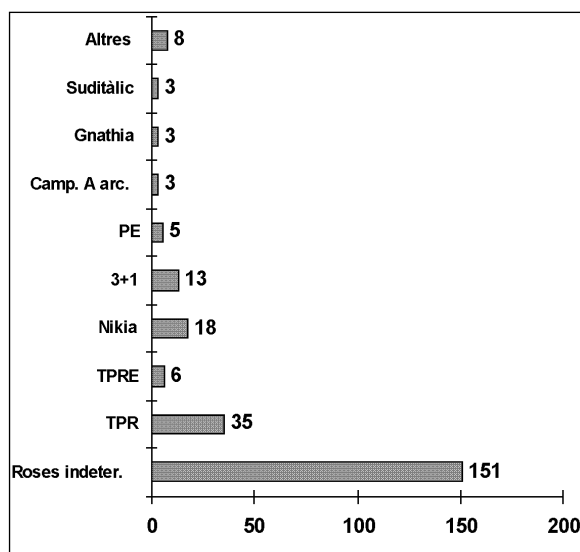

Fig. 2. Repertori de les produccions minoritàries al Molí d'Espígol.

A partir d'aquests percentatges les importacions de Campaniana A antiga resulten les més nombroses, doblant en excés les produccions de caire regional, les quals sense poder determinar el seu moment cronològic precís apareixen en el jaciment amb anterioritat, continuant en ús i convivint amb la Campaniana A, quan a partir de l'any 210 començarien a esdevenir majoritàries.

Si s'accepta aquesta cronologia proposada, tindriem que la fase d'incendi detectada en determinats edificis entorn al carrer principal o fase Tornabous IIb seria posterior a aquesta data proposada, donat que ja es detecten els primers vasos de Campaniana A antiga, fet que retardaria la datació tradicionalment admesa del 218 (Cura, Principal, 1998, 102).

Per altra banda, a la fase de Tornabous IIa es detecten de manera massiva les importacions de la Campaniana A, amb uns repertoris de formes similars als que oferia el derelict del Grand Congloué (Morel, 1981a, 62), fet que ens permet datar-la a partir de la primera dècada del segle II a.C; mentre que el seu moment final quedaria establert per la no identificació de les formes de l'anomenada Campaniana A clàssica en el jaciment, les quals ofereixen ja un marc cronològic molt ampli entre el 180 i 100 (Py, 1993, 146). El moment final per a Tornabous IIa s'establiria amb anterioritat a l'any 180, corresponent a un període curt, ja que de fet les àmfores greco-itàliques resulten esporàdiques en el jaciment o la presència massiva detectada de Campaniana A es justificaria no tant per una introducció quantitativa de noves ceràmiques sinó per l'amortització definitiva dels vasos importats ja en la fase precedent.

Per tant, a partir de les coneixences que ha proporcionat el Molí d'Espígol (Cura, Principal, 1998, 100 i ss.), resulta difícil establir els àmbits cronològics per al conjunt de les produccions regionals, ja que estratigràficament solament podem datar els nivells d'amortitzacions que ens determinen el final de les diferents fases del jaciment, i a aquest respecte

les produccions regionals es corresponen bàsicament a la fase de Tornabous Iib. Per aquest mateix motiu, creiem agosarat extreure arguments d'antiguitat en funció de l'associació amb altres ceràmiques importades com serien els vasos atribuïbles al Taller de les Petites Estampilles o fins hi tot les produccions relacionables estilísticament amb les ceràmiques de Gnathia, per tal de cobrir tot el conjunt del segle III aC.

De fet, tenint en compte els percentatges de totes aquestes ceràmiques localitzades al Molí d'Espígol, trobem com aquestes no superen el 3,14% del vernís negre, fet que les fa excessivament minoritàries si les volem repartir al llarg d'una cronologia laxa. Entre aquestes trobem tan sols el 0'65% representat per uns fragments atribuïbles a l'estil de Gnathia, per tant sense representar cap desviació de percentatges en relació a les altres produccions. D'ací que caldrà plantejar-se seriosament abans d'imbricar-nos a postular noves relacions comercials, si totes aquestes ceràmiques de fet no formarien part del mateix lot que comercialitza els vasos de la Campaniana A antiga, malgrat que per algunes s'argumenti una datació més antiga en relació a les seves cronologies de producció o d'origen, sense tenir en compte la seva pròpia perdurabilitat d'ús en el territori itàlic (3).

Per tal d'argumentar aquesta hipòtesi, creiem que els cinc fragments relacionables amb l'estil de Gnathia aparegudes al Molí d'Espígol en podrien ser un exemple, en tant que permeten no solament reconèixer el seu caràcter coetani amb la Campaniana A, sinó també el plantejar-nos com determinades característiques estètiques s'inscriuen dintre d'unes modes més o menys generalitzades al ser adoptades per diferents tallers. Aquests corresponen a tres formes diferents (fig. 3):

a) *Escifs:*

ME.v.n.S/004.- Fragment de vora amb parets molt fines, inici d'una decoració de falsos gallons en el cos. D.v. 65 mm.

- Vernís negre de tonalitat gris plom de bona qualitat. Argila fina i compacta, de color marró molt clar.

- Presenta una decoració en la part superior sobrepintada de pintura blanca-groguenca, formant una franja i petites fulles.

Campanya de 1970, probablement de l'estança 4-5.

ME.v.n.S/060,2 (i 052,3).- Dos fragments possiblement del mateix vas en forma de petit escif de parets molt fines i decorat amb falsos gallons incisos. D.v. 70 mm. aproximadament

- Vernís negre mat grisenc, molt mal conservat. Argila molt fina i depurada de color groguenc.

- Decoració d'una franja envoltada per fulles i una nova franja ja per sobre dels gallons, tractades amb pintura blanca molt perduda.

Campanya de 1971, sense referència estratigràfica.

ME.v.n.1600.- Fragment d'una copa o escif amb falsos gallons en la zona de cos.

- Vernís negre brillant que agafa una tonalitat grisenca en la cara externa, i en la interna rogenca. Argila dura, fina i compacta de color marró pàlid.

- Decoració en la part superior de motius florals en pintu-

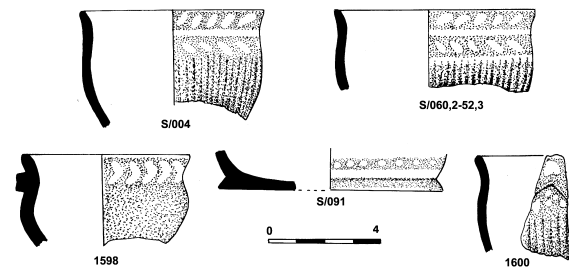

Fig. 3.

ra blanca envoltant una línia per incisió, que també fou reomplerta per pintura.

- Prové de les excavacions del Dr. Maluquer, sense referència estratigràfica.

Aquest tipus d'*escif* amb una decoració sobrepintada se'l relacionava amb la ceràmica de Gnathia, i per tant com a produccions anteriors a de la caiguda de Tarent a l'any 270; no obstant alguns investigadors italians (Bernabò-Brea, Cavalier, 1965) acceptaven l'existència de una fase final que es perllongaria al llarg de tota la segona meitat de segle.

No obstant aquesta forma, dotada d'una decoració de falsos gallons incisos i sobrepintada amb fulles blanques d'olivera, té una àmplia difusió al ser copiades per diversos tallers. D'aquesta manera la nostra forma queda també data actualment en l'estrat 7 de l'Amfiteatre d'Ancona a inicis del segle II a.C (Pignocchi, Virzi, 1998, 135, fig.), concordant així amb les cronologies proposades respecte a altres exemplars com el de la tomba 38 de Corso Ammendola, mentre que en el cas de la tomba 5 de Via Goito (Mercando, 1976, 163) aquesta seria quelcom més antiga dintre la segona meitat del segle III a.C.

b) *Forma indeterminada (lécit ?)*

ME.v.n.S/091.- Base plana amb petita motllura representant el peu, d'una forma tancada. D.p. 80 mm.

- Vernís negre mat de tonalitat blavosa, que solament es percep en l'extrem de la paret. Argila tova, fina i depurada de color groc-roguenc.

- Presenta a l'extrem de la paret una línia molt perduda de pintura blanca i per sobre d'aquesta una sanefa de petits punts de la mateixa pintura.

- Campanya de 1971, sense referències estratigràfiques.

c) *Cassoleta de cernes?*

ME.v.n.1598.- Fragment d'una cassoleta amb inici d'una possible nansa o aplic a un vas de tipus cernes. D.v. 60 mm. aproximadament.

- Vernís negre que agafa una tonalitat gris rogenca, brillant i metal·litzat. Argila molt dura, fina i compacta, de color roig.

- Presenta una decoració de petits trams verticals de pintura blanca sota el llavi, alguns molt perduts però altres on en conserva el relleu de la pintura.

- Prové de les excavacions del Dr. Maluquer, sense referència estratigràfica.

Si aquest fragment no presentés la decoració pintada que el fa relacionable amb l'estil de Gnathia, es catalogaria per la qualitat de la seva argila com una producció del Taller de Roses. Motiu pel qual, de nou se'ns presenta la incògnita de saber fins quin punt dintre de les produccions regionals no es donen produccions minoritàries de determinades formes o decoracions que en altres tallers gaudeixen d'un determinat prestigi, probablement reconegut en època antiga, però sens dubte sobrevalorats en l'actualitat per les pròpies limitacions de les coneixences arqueològiques.

MIQUEL CURA-MORERA
Institut de Prehistòria i Protohistòria de
la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
C/ Bisbe Caçador, 3.- 08002 Barcelona

NOTES

1. Donades les condicions polítiques i militars en què s'ha trobat durant anys Nàpols i en general la Campània, resultaria evident que en obrir de nou el mercat existiria una clara preeminència del productes manufacturats en front d'aquells altres de tipus alimentari que haurien quedat greument afectats pel conflicte bèl·lic i que per tant necessitarien alguns anys de recuperació per tal d'aconseguir excedents. Així, aquesta panoràmica es reflectiria en el fet de la no comercialització dels recipients amfòrics durant els primers anys, motiu pel qual es dona la paradoxa que la massificació de peces de vaixel·la apareguda al Molí d'Espigol no es vegi complementada per la presència d'amfores de tipus grecoitàliques, que solament representen el 4,41% front a les d'origen púnic amb el 94,16% (Cura, 1996, vol. II, 324 i ss.)
2. Dintre de les produccions atribuïbles a la Campaniana A antiga, existeix un conjunt de vasos que ofereixen una qualitat diferent amb les seves argiles, tot que continuen reproduint motius decoratius similars als de la resta de campanianes. Aquest conjunt queda representat per un total de 80 de peces, equivalent al 15,5% de la totalitat dels considerats globalment com a Campanianes A (Cura, 1996, vol. II, 239 i ss.)
3. Valgui també com exemple el cas de les troballes de la cisterna de Sagunt (ARANEGUI, 1984, 201) on la presència de un petit fragment d'*escif* amb decoració sobrepintada s'avalua dintre la seva cronologia antiga de producció, mentre que la resta del material que l'acompanya pertany globalment a partir de la segona meitat del segle III i a tot el llarg del segle II a.C. Àmbit cronològic que es reproduïx de nou en relació a un altre fragment atribuït a Gnathia però compartint unitat estratigràfica amb un vas de Cales de medalló central en relleu i pintura blanca a l'entorn (ARANEGUI, 1995, 249-251).

BIBLIOGRAFIA

- ADROHER, A.M., 1990: Análisis cronológico del yacimiento ibérico de Puig Castellet (Lloret de Mar) a partir de las cerámicas de barniz negro, *Cypsela*, 8, p. 79-85.
- ARANEGUI GASCÓ, C., 1984: La cisterna del flanco septentrional del foro de Saguntum, *Saguntum*, 18, p. 195-203.
- ARANEGUI GASCÓ, C., 1995: Una ánfora de TR. LOISIO en Sagunto (Valencia), *Extremadura Arqueológica*, V, p. 247-263.
- ARANEGUI, C.; GIL-MASCARELL, M., 1978: Vasos plásticos y cerámicas con decoración en relieve de barniz negro, *Archeologie en Languedoc*, 1, p. 13-16.
- BATS, M., 1976: La céramique à vernis noir d'Olbia en Ligurie: vases de l'atelier des petites estampilles, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 9, p. 63-80.
- BERNABO BREA, L., CAVALIER, M., 1965: *Meligunis-Lipára, II. La necropoli greca e romana nella contrada Diana*, Palermo.
- BONET ROSADO, H.; MATA PARREÑO, C., 1998: Las cerámicas de importación durante los siglos III y principios del siglo II a.C. en Valencia, *Arqueomediterránea*, 4, p. 49-72.
- CURA-MORERA, M., 1992: Dos vasos plásticos de vernis negro apareguts a Tornabous, *Gala*, 1, p. 131-134.
- CURA-MORERA, M., 1996: *El jaciment del Molí d'Espigol (Tornabous-Urgell). El desenvolupament de les societats prerromanes a la Catalunya interior*, Tesis doctoral inédita. Universitat de Barcelona.
- CURA-MORERA, M., PRINCIPAL-PONCE, J., 1995: La producció de les tres palmetes radials amb roseta central o 3+1, *Quaderns d'Arqueologia i Prehistòria de Castelló*, 16, p. 173-188.
- CURA-MORERA, M., PRINCIPAL-PONCE, J., 1998: Ceràmiques de vernis negre i contextos ceràmics d'importació del segle III a.C. a la Catalunya occidental, *Arqueomediterránea*, 4, p. 97-110.
- CURA-MORERA, M., SANMARTÍ, J., 1986-89: Les importacions d'Àmfores i ceràmiques comunes del poblat ibèric del Molí d'Espigol (Tornabous, Urgell), *Empúries*, 48-50, 1, p. 270-279.
- EQUIP PONTÓS-ULLASTRET, 1998: Les facies ceràmiques d'importació de l'Empordà durant el segle III i la primera meitat del segle II a.C. a través dels jaciments de Pontós i Ullastret, *Arqueomediterránea*, 4, p. 129-156.
- GARCÍA CANO, C., GARCÍA CANO, J.M., RUIZ VALDERAS, E., 1989: Las cerámicas campanianenses de la necrópolis ibérica del Cabecito del Tesoro (Verdolay, Murcia), *Verdolay*, 1, p. 117-187.
- HARRIS, V.W., 1979: *War and imperialism in republican Rome, 327-70 BC.*, Oxford.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1986-89: Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Notícia de su hallazgo, *Empúries*, 48-50, II, p. 64-76.
- MALUQUER DE MOTES, J., 1966: Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona), *Pyrenae*, 2, p. 65-76.
- MERCANDO, L., 1979: L'ellenismo nel Piceno, *Hellenismus in Mittelitalien*, Göttingen, p. 1960-172.
- MOREL, J.P., 1969: L'atelier des petites estampilles, *MEFRA*, LXXXI, 1, p. 59-117.
- MOREL, J.P., 1978: A propos des céramiques campaniennes de France et d'Espagne. *Archeologie en Languedoc*, 1, p. 149-168.
- MOREL, J.P., 1980: La céramique campanienne: acquis et problèmes, *Céramiques Hellénistiques et Romaines. Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 242, p. 85-122.
- MOREL, J.P., 1981a: *La céramique campanienne: les formes*. BEFAR, 244, Roma.

- MOREL, J.P., 1981b: La produzione della ceramica campana: aspetti economici e sociali, *Società Romana e Produzione Schiavistica. Mercè, mercati e scambi nel Mediterraneo*, II, Roma-Bari, p. 81-97.
- MOREL, J.P., 1982: Marchandises, marchés, échanges dans le monde romaine, *Annali del Seminari di Studi del Mondo Classico*, 4, p. 193-214.
- MOREL, J.P., 1986: La céramique à vernis noir de Carthage, sa diffusion, son influence, *CEA*, 18, p. 25-68.
- OLIVER FOIX, A.; GUSI I JENER, F., 1998: La distribució de les ceràmiques d'importació als segles III/II aC. als centres de poblament ibèric de les terres de Castelló, *Arqueomediterrànea*, 4, p. 73-82.
- PÉREZ BALLESTER, J., 1987: El taller de las Pequeñas Estampillas: revisión y precisiones a la luz de las cerámicas de barniz negro de Gabii (latium). Los últimos hallazgos en el Levante y sureste español, *Archivo Español de Arqueología*, 60, p. 43-72.
- PÉREZ BALLESTER, J., 1994: La cuestión de las importaciones itálicas al sur del Ebro anteriores a las Guerras Púnicas. A propósito de un vaso de Gnathia procedente de Ibiza, *Saguntum*, 27, p. 189-196.
- PIGNOCCHI, G., VIRZÌ HÄGGLUND, R., 1998: Materiali dell'abitato preromano e romano nell'area dell'anfiteatro di Ancona, *Picus*, XVIII, p. 119-155.
- PRINCIPAL-PONCE, J., 1996: Vaixella fina de vernís negre del poblat de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell), *Pyrenae*, 27, p. 141-162.
- PRINCIPAL-PONCE, J., 1998: *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC.*, BAR International Series, 729, Oxford.
- PY, M., 1993: Campanienne A, *Lattara*, 6, p. 146-150.
- PY, M., 1994: Les céramiques d'époque protohistorique (IVè-IIè s. avant notre ère), *Lattara*, 7, p. 205-332.
- RAMON, J., 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Barcelona.
- RUIZ DE ARBULO, J., 1991: Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas, *Italica*, 18, p. 79-115.
- SANMARTÍ, J., 1990: La diffusion des amphores massaliètes sur la cote centrale de Catalogne, en *Les amphores de Marseille greque, Études massaliètes*, 2, p. 171-178.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1973: El taller de las Pequeñas estampillas en la Península Ibérica, *Ampurias*, 35, p. 136-176.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1978: *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografías Ampuritanas, IV, Barcelona.
- SANMARTÍ-GREGO, E., SOLIER, Y., 1978: Les patères à trois palmettes sur guillochures: note sur un nouveau groupe de potiers pseudo-campaniens, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 11, p. 117-134.
- SOLIER, Y., 1969: Note sur les potiers pseudo-campaniens Kikias et Iwn, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, II, p. 7-37.
- SOLIER, Y., SANMARTÍ-GREGO, E., 1978: Note sur l'atelier pseudo-campanien des rosettes nominales, *Archéologie en Languedoc*, 1, p. 37-42.
- SPARKES, A.B., TALCOTT, L., 1970: *The Athenian Agora. Black and Plain pottery of the 6th, 5th and 4th. centuries BC*, XII, 1, Princeton.
- WAGNER, C.G., 1984: Sagunto y la cuestión de las responsabilidades, *5e Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, p. 189-196.